

UTASI Csilla

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék (Szerbia)
csilla.utasi@ff.uns.ac.rs

PENAVIN OLGA NÉPRAJZI TÁRGYÚ ÍRÁSAI¹

A néprajzi leírás és a társadalomnéprajz kérdései

Ethnographic Writings of Olga Penavin

Problems of ethnographic description and social anthropology

Etnografski spisi Olge Penavin

Problemi etnografske deskripcije i socijalne antropologije

Penavin Olga néprajzi munkásságának legfontosabb műve, *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)* című monográfia 1981-ben jelent meg. Összegyűjtött néprajzi és folklorisztikai tárgyú írásai 1983-ban, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének *Értekezések, monográfiák* című sorozatában láttak napvilágot. A teljességre törekvő kötetben a neves kutatónak az akkori Jugoszlávia területén élő magyarság népi kultúrájának mind tárgyi (életforma, szokásrend), mind pedig szellemi vonatkozásait leíró tanulmányai helyet kaptak. A dolgozat a monográfia és a néprajzi tanulmányok elméleti és szakmai alapját tárja fel.

Kulcsszavak: magyar népi kultúra, egykori Jugoszlávia, néprajz, néprajzi leírás, szintézis.

Penavin Olga legkorábbi gyűjtőútjai, a múlt század negyvenes éveinek végén és az ötvenes években Szlavóniába vezettek. A horvát nyelvi szigetbe beekelődtött négy magyar szórványtelepülésen, Kórógyon, Szentlászlón, Harasztiban és

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, knjizevnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektumának keretében készült.

Rétfaluban végzett kutatómunka eredménye egyfelől a háromkötetes szlavóniai tájszótár és az 1984-es Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz, másfelől pedig az 1981-ben megjelent, *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)* című monográfia. A gyűjtőutakat Penavin Olga a hatvanas években kiterjesztette a Drávaszögre, majd a vajdasági néprajzi kutatás összefogását, irányítását is feladatának tekintő Hungarológiai Kutatóintézet megalakulása után a teljes Vajdaságra. A hetvenes és nyolcvanas években egymás után kiadott nyelvjárási atlaszok végül Jugoszlávia magyarlakta területeinek valamennyi tájnyelvváltozatát felölelték. Noha az atlaszokkal párhuzamba állítható, vidékünk teljes népi kultúráját felölelő monográfia- vagy tanulmányorozattal máig nem rendelkezünk, az áttekintés szándéka, iránya kibontható Penavin Olgának azokból a tanulmányaiból, melyeket a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadásában 1983-ban gyűjteményes kötetként jelentett meg. A kötetbe a jugoszláviai magyarság teljes népi kultúráját áttekintő szándék jelzéséként a két évvel korábban megjelent kórógyi monográfia néhány rövidített fejezete is bekerült.

Penavin Olga dialektológiai és néprajzi érdeklődésére a debreceni egyetemi években Csűry Bálint, Balassa Iván, N. Bartha Károly előadásai lehetnek befolyással, a társadalmi kérdések iránti érdeklődés azonban a korszak jellemzője volt: a harmincas évek második felében jelentek meg a falukutató mozgalom képviselőinek, például a durkheimi szociológiai hagyományt történeti módszerrel ötvöző Erdei Ferencnek a munkái; az *Ethnographia* lapjain 1936–38-ban Szendrey Ákos a népi erkölcsről és jogszokásokról, a népi társadalom tagozódásáról, érintkezésformáiról, a társas összejövetelek, társas munkákról értekezett. Fél Edit második nagy monográfiájában Kocs társadalmi viszonyait tárta fel (*Kocs 1936-ban*, 1941), a család- és munkaszervezetet, a jogszokásokat, a viseletet mutatta be (Keményfi 2006; Kósa 2001; Sárkány 2000).

A társadalomnéprajzot művelő Penavin Olga kórógyi monográfiáját a tudománytörténet Morvay Juditnak és Bodrogi Tibornak a nagycsaládszervezetet leíró munkái között tartja számon (Kósa 2001).

Dolgozatomban a kórógyi monográfiát mint néprajzi narratívumot, mint egységes elbeszélést az egykori Jugoszlávia magyarlakta területeire is kiterjedő részkutatásokat közlő gyűjteményes kötet társadalomnéprajzi tanulmányaival vetem össze.

A néprajzi leírás elméleti kérdései

A nyolckötetes vállalkozás, a *Magyar Néprajz* utolsó, *Társadalom* című kötete 2000-ben jelent meg. Gyáni Gábor recenziójában azokat az elméleti érveket veszi számba, melyekkel a kötet szerzői a társadalomnéprajzot mint

önálló tudományágat alapozzák meg. Lehetséges ellenérvként Szabó László 1970-es véleményét idézi:

a két tudomány, tárgya szempontjából lényegében egy és ugyanaz, esetleges különbözőségük pusztán a fogalmi általánossághoz való eltérő viszonyukban rejlik. A történettudomány fogalmai [...] arra alkalmasak, hogy segítségükkel a fő vonalakat megrajzoljuk, a néprajz ezzel szemben a finom összefüggésekre, az apróságokra figyel. Terjedelem és általánossági fok szerint tehát a fogalmak a két tudományban „nem állnak egy szinten” (Szabó 1970, 18, idézi Gyáni 2002, 30).

Gyáni a néprajztudomány megkülönböztető vonásaként emeli ki:

hogy a megfigyelés szintjét a lokálisra, a mikroszintre szállítja le. Nincs is talán rajta kívül még egy humanióra, amely ennyire csupán a partikulárist tüntetné ki a figyelmével. A néprajztudomány ennek ellenére mégsem tekinthető egyértelműen idiografikus diszciplínának, hiszen tárgya egyediségéhez nem mindig párosul az egyszeriség, a megismételhetetlenség, sőt az általa vizsgált jelenségeket többnyire éppen a folytonosság és a monoton ismétlődés jellemzi; ez bennük talán a legfeltűnőbb vonás, és ezért is kelthetik a hagyományszerűség benyomását (Gyáni 2002, 36).

Annak a kérdése merül tehát fel, hogy a partikuláris néprajzi leírásoktól hogyan juthatunk el a teljes népi kultúra általánosan érvényes bemutatásához. A kutatók olykor egy-egy kiragadott esetet a típus jegyeivel ruháznak fel, az általánosításnak ez a módszere azonban nyilvánvalóan nem kielégítő.

A kutatói álláspont tudatosítása, az elméleti (ön)reflexió azonban megkezdhetetlen, hiszen a néprajzi leírás, más történeti narratívumokhoz hasonlóan, elméleti állásfoglalás is egyúttal:

A „magyar népi műveltség” nem egy, a mindennapi élet szintjén megfigyelhető kulturális szerkezet, hanem kutatói perspektíva kérdése, annak a kérdése, hogy az etnográfusok az általuk megfigyelt kulturális jelenségeket milyen keretekben értelmezik (Niedermüller 2001, 56, idézi Gyáni 2002, 62).

A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)

A kórógyi monográfiában Penavin Olga egy elszigetelt faluközösség kultúráját írta le, ezért a néprajzi leírás közeli látószöge és az általánosítás lehetősége között feszülő ellentmondást nem kellett áthidalnia, s arra sem volt szükség, hogy a leírást elméletileg megindokolja.

A könyv a kórógyiaknak az ipari civilizációtól érintetlen kultúráját ragadja meg, mely a múlt század ötvenes–hatvanas éveiben még megtapasztalható volt, vagy az egységét az öregek elbeszélése alapján rekonstruálni lehetett.

A monográfia elsőként a kórógyi életforma kialakulásához vezető történeti tényekkel ismerteti meg. Az interetnikus jelenségeként értelmezett szlavóniai nagycsaládszervezetet megszilárdulásában Penavin Olga az oszmán adózási rendszer szerepét tartja meghatározónak. A Duna árterének és a Nagy-Valkó (a Vuka) folyónak szabályozása és a Karasica környéki mocsárvilág kiszáritása után az addig halászó, pákászó, rideg állattartással foglalkozó lakosság a mezőgazdasági termelésre váltott át. A tudatformák az életmódváltásig, a XIX. század elejéig követhetők vissza a presbiteri jegyzőkönyvekben, valamint a vidék krónikásai, Döme Izrael és Bence Sándor feljegyzéseiben. A szövegben egyenrangú forrásokként, mintegy egymást erősítve váltakoznak a presbiteri jegyzőkönyvek, a helytörténeti munkák szakaszai és az adatközlők szavai.

Penavin Olga tisztában volt vele, hogy a hagyomány nem mozdulatlan érték, hanem azt a nemzedékek újra és újra létrehozzák, elsajátítják. A hagyomány azonban a parasztság esetében a legutóbbi időig csupán árnyalatnyit változott, az elszigetelt szlavóniai falvak életformája ezért lényeges vonatkozásaiban XVI. századi jegyeket őrzött meg.

A monográfia a nagycsalád életformáját a térben jeleníti meg. Penavin Olga elsőként a kórógyiak tágabb életterében zajló tevékenységeket, a földművelés és az állattartás módját, szókincsét tekinti át. Ezt a hagyományos ház funkcionális leírása követi. A borona ház lakószobából, füstökonyhából („szenesházból”), éléskamrából, ablaktalan, fűtetlen hálófülkék, „ólcsák” sorából és a ház hosszanti oldalán végigfutó tornácból áll. Elrendezése szimbolikus:

A bejárattal szemközi falon, az utcára néző két ablak köze a szoba szent helye, itt lóg a tükör, „a tükör alatt” foglal helyet a pank [a pad], előtte az asztal. A „tükör alatt” ül a gazda étkezéskor, itt ül a lakodalmi vacsorán a fiatal pár, a halottat is itt ravatalozzák fel a „hideg ágy”-ra (a halott feje az ablak irányában van, a lába az ajtó felé). A szoba nem sarkos elrendezésű, mint általánosan a magyar ház, hanem a két ablak köze a központ (Penavin 1981, 86).

Az udvar leírását az étkezés, a mosás, az öltözködés bemutatása egészíti ki. A következő fejezet, mely *A hétköznapi élet* címet viseli, a szórakozásról, a játékokról, az ünnepekről, az emberi élet fordulóiról, a gyógyításról, a rontásról, a családjogi szokásokról, a rokonsági megszólításformákról szól.

A szerző a közeli perspektívájú néprajzi leírások gyakorlata szerint megemlékezik a gyűjtés körülményeiről is, az adatközlő családokkal való bensőséges viszonyáról, legfontosabb adatközlőit név szerint is megnevezi, a monográfia szerkezete, a kórogyiak teljes életét átgondoltan bemutató struktúra azonban távlati szempontú. Az adatközlők nevét, különösen, ha kényes tárgyról van szó, az elbeszélő az esetben is elhallgatja tapintatból, ha szavaikat szó szerint idézi.²

Néprajzi tanulmányok

Az 1983-as tanulmánykötet darabjai egy-egy gyűjtőútról számolnak be, vagy egy-egy néprajzi részletkérdést járnak körül. A kisebb dolgozatokat a monográfiánál hangsúlyosabban jellemzik a néprajzi leírások szokásos jegyei: legtöbbször az adott faluba való megérkezés leírásával kezdődnek, az elbeszélő megemlékezik a gyűjtőút kényelmetlenségeiről, a porról, a forróságban való hosszú gyaloglásokról, az adatközlők kezdeti vonakodásáról.

A folklórjelenségeket azonban ezek a tanulmányok sem a kutatás adott szituációjában írják le. A baranyai népi ételek leírásából úgy tűnik, az adatközlők az ételek elkészítését földézték Penavin Olgának, nem mutatták be. A néprajzi tényekhez gondosan előkészített és lefolytatott beszélgetések révén juthatott, a leírásból azért maradt ki a beszélgetés szituációja, mert az a tárgy szempontjából lényegtelen volt.

A kórogyi monográfia struktúrájában nincs éles váltás a semleges adatokat közlő és a népi kultúra számunkra elidegenítő jegyeiről szóló szakaszok között, hiszen a monográfia szerzője a kórogyiak életét egységesen távoli perspektívából ábrázolja. A monográfiából az 1983-as gyűjteménybe átkerülő fejezetek azonban nélkülözik a nagy narratív struktúra támasztékát. Amint olvassuk, a terhességet a kórogyi fiatalasszonyok sokáig titkolták. A tanulmánykötetben azonban a gyermekvárás miatt érzett szégyenről nem derül ki, hogy az tanult magatartás. A női szerepeket áttekintő fejezet önálló tanulmányként nem ad számot a morális normák közösségi erőteréről, azokról az előírásokról, melyek az önkorlátozást írták elő a nők számára. A szoba női térfelében, a kemencé-

² A monográfiában az adatközlők szó szerint idézett szavai olykor nehezen érthetők. A monográfia szerzője nem magyarázza meg például, mit jelent a szemmel verés elhárításáról szóló hiedelemelbeszélésben a „kezdetlen és szótlan víz” (Penavin 1981, 156), a „növetlen ujj” (Penavin 1981, 157). Párhuzamos leírások alapján következtethető ki, hogy a rontás elhárítására szolgáló vizet Kórogyon is azért nevezik kezdetlen víznek, mert előtte senki sem ihatott belőle. A vizet szótlanul kellett a tűz közelébe vinni, s ott három parazsat kellett belevetni. A tudós asszony a gyermek hóna alját, az inát, keresztben a keze fejét, a homlokát mosta meg a vízzel, végül a gyermek szájába is cseppentett belőle a növetlen ujjával, azaz a gyűrűsujjával (vö. Hoppál 2006, 120).

hez közel tartózkodhattak, az asztalhoz csak kivételes alkalmakkor ülhettek le, máskülönben a férjük mögött állva várták, hogy az falatot nyújtson nekik, étkezés közben kezükkel a szájukat eltakarták.

Az egész életformát bemutató nagy struktúra hiányát jelzi az is, hogy a tanulmányokban a népi jelenségeket olykor irodalmi leírások hozzák közel az olvasóhoz. A rontást elűzni tudó öregasszonyok jellemzésekor az adatközlők aligha használtak ilyen szavakat:

Adatszolgáltatóim szerint a „tudósasszonyok” főként töpörödött, apró, kis termetű öregasszonyok. Hajlott hátuk, esetleg más testi hibájuk is elkülöníti őket a közönséges emberektől. Van olyan, akinek szemölcs vagy más jegy ékteleníti arcát. Tekintetük éles, „olvasni tudnak” az emberek gondolataiban.

Ruházatuk nem különbözik a többi öregasszony viseletétől, legfeljebb fakó és színtelen, fejkendőjük alól grízes, őszes hajtincs türemkedik elő. Legtöbbjük görbe botra támaszkodva jár. Megjelenésük tiszteletet parancsol. Tudja is mindenki, hogyan kell tőlük segítséget kérni: kellő tisztelettel és alázatossággal, megbecsüléssel (Penavin 1983, 135).

Következtetések

A Drávaszögben a múlt század ötvenes–hatvanas éveiben még gyűjthetők voltak az azóta feledésbe merült helynevek, rokonsági elnevezések. A gyűjtés pillanatában azonban sem Baranyában, sem pedig a Vajdaságban nem volt már helyreállítható a népi kultúra egységes közelmúltbeli állapota. Kérdés, hogy az iparosodástól már megérintett közösségek kultúrája megragadható-e a tanulmánygyűjteményben alkalmazott, a népi kultúrát egységként felfogó távlati leírással.

A napjainkban még archaikus jegyeket őrző, de már nem elszigetelt Moldvában kutató Nyisztor Tinka a következőképp jelöli ki a néprajzi leírás alkalmas módszertanát:

Arra törekedtem, hogy a magyarázatok és az értelmezések helyett egyes kiválasztott események esetleírásával – geertzi értelemben vett sűrű leírásával – ragadjam meg a gyors egymásutánban következő változásokat, újításokat, vagy éppen ellenkezőleg, a hagyományoshoz, ismerthez való ragaszkodást. Az esetleírásokból – szándékom szerint – kiderülnek azok a megfontolások, szituatív döntések, szokások és szabályok, amelyek az etnográfiai értelemben vett rendszert kirajzolják, néha úgy, hogy ehhez ragaszkodnak, néha pedig úgy, hogy ezeket elvetik (Nyisztor 2009, 72).

Ha igaz is az állítás, hogy „a sajátosan néprajziként definiált tárgy, létét és értelmét tekintve egyaránt közvetlenül a lokális kontextusokhoz kötődik, s tőlük úgyszólván el sem szakítható” (Gyáni 2002, 38), az esetben is megválaszolatlan marad a kérdés, hogy partikuláris leírások adataiból miként alakítható ki a teljes népi kultúra érvényes leírása. Nem bizonyos, hogy a XVIII. században különböző területekről betelepített vajdasági magyar falvak népi életmódját, szokásrendjét, hiedelemvilágát bemutató „sűrű leírások”-ból megalkotható lett volna a Vajdaság teljes népi kultúráját bemutató összefoglalás.

A néprajzi adatok távlati leírásai Penavin Olga tanulmánygyűjteményében a vajdasági magyar népi kultúráról alkotandó átfogó képet előlegezik meg. A társadalomnéprajz általános dilemmái közé tartozik, hogy a távlati leírás sem szavatolhatja önmagában az általánosan érvényes kép létrejöttét.

Irodalom

- Gyáni Gábor. 2002. A nép a maga valójában. *Buksz* 14 (1): 30–40.
- Hoppál Mihály. 2006. Az „igézés”-hiedelemkör elemei. In *Hiedelem és hagyomány*. 115–142. Budapest: L’Harmattan.
- Keményfi Norbert. 2006. Társadalomtörténet és néprajz. In *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Budapest: Osiris. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevetesz_a_tarsadalomtortenetbe/ch06s02.html (2016. szept. 15.)
- Kósa László. 2001. A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest: Osiris. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajz/ch06s04.html> (2016. szept. 20.)
- Niedermüller Péter. 2001. A régi kerékvágásban. *Beszélő* (július–augusztus). 53–59.
- Nyisztor Tinka. 2009. Egy gazdálkodó család hétköznapi táplálkozása Moldvában. *Korall* 35. (április): 72–98.
- Penavin Olga. 1981. *Nagy családszerkezet Szlavóniában (Kórogyon)*. Újvidék: Forum.
- Penavin Olga. 1983. *Néprajzi tanulmányok*. Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Sárkány Mihály. 2000. A társadalmi néprajzi kutatás hazai története. In: *Magyar Néprajz VIII.: Társadalom*, főszerk. Paládi–Kovács Attila, szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/5.html (2016. október 10.)
- Szabó László. 1970. *A társadalomnéprajz alapvető kérdéseiről*. Szolnok: Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága

ETHNOGRAPHIC WRITINGS OF OLGA PENAVIN

Problems of ethnographic description and social anthropology

Olga Penavin's most important ethnographic monograph, entitled *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)* was published in 1981. The collected writings of her ethnographic és folklore subject appeared in *Értekezések, Monográfiák* titled series in 1983, published by the Institute of the Hungarian Language, Literature and Research. The well-known researcher's studies describing tangible (way of living, customs) and intellectual, mental aspects of the Hungarian folk culture in former Yugoslavia were granted a place in the completeness-aiming volume. The paper explores the theoretical and professional basis of monograph and of ethnographic studies.

Keywords: Hungarian folk culture, former Yugoslavia, ethnography, ethnographic writing, synthesis.

ETNOGRAFSKI SPISI OLGE PENAVIN

Problemi etnografske deskripcije i socijalne antropologije

Najznačajnija etnografski rad Olge Penavin, monografija pod naslovom *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)* objavljena je 1981. godine. Njene sabrane studije sa etnografskom i folklorom tematikom izdao je Institut za mađarski jezik, književnost i hungarološka istraživanja 1983. godine. U tomu koji teži celovitom prikazu su sabrane one studije čuvene istražiteljke koje se bave etnografskim (načinom života, običajima) i folklorim aspektima narodne kulture Mađara sa teritorije bivše Jugoslavije. Rad opisuje teoretsku i stručnu osnovu monografije i etnografskih studija.

Ključne reči: mađarska narodna kultura, bivša Jugoslavija, etnografija, etnografski opis, sinteza.